

СВОБОДА, РІВНІСТЬ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК СУСПІЛЬНО-ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ

Проблема ціннісного аналізу правової реальності була предметом наукового дослідження представників філософії права та теорії права. Методологічною основою наукового дослідження правової реальності слугують праці класиків світової думки Арістотеля, Ф. Аквінського, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта і видатних дореволюційних вчених України та Росії — Б. Чичеріна, М. Драгоманова, Л. Петражицького, Б. Кістяківського, Е. Спекторського, М. Алексеєва. Дослідження феномену права у радянський період було предметом уваги таких вчених як Г. Остроумов, В. Малахов, Р. Смирнов, Л. Спірідонов, В. Шаблін, В. Тененбаум, П. Рабінович та інші.

У пострадянський період питання правової реальності досліджували російські вчені — С. Алексеєв, В. Баранов, Л. Мамут, В. Нерсисянц, А. Поляков та західні філософи — Г. Радбурх, Г. Кельзен, М. Мюллер, Є. Фехнер, А. Кауфман, Л. Фуллер, Ю. Хабермас, П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє. Вагомий науковий внесок у розробку цього питання зробили талановиті українські науковці — О. Бандура, В. Бачинін, С. Максимов, А. Гарник, Ю. Уршов, А. Козловський, В. Шаповал, В. Шкода, І. Малінова. Однак такому аспекту дослідження правової реальності як відображення свободи, рівності та справедливості вченими ще не приділено достатньої уваги.

Метою даної статті є характеристика свободи, рівності та справедливості як соціально-правової реальності, що існує у суспільстві, певним чином закріплюється та гарантується.

Правова реальність, будучи фундаментальною науковою категорією, є складною системою взаємопов'язаних та взаємоузгоджених елементів, які у своїй єдності формують особливий вимір суспільного буття — світ права і правових ідей.

Абстрактний характер правової реальності перешкоджає однозначному тлумаченню цього суспільного феномену, що, в свою чергу, призводить до плюралістичності його розуміння. З цього приводу у науці прийнято розрізняти широке та вузьке визначення правової реальності. В широкому розумінні правовою реальністю є уся сукупність правових явищ: правових норм, інститутів, правовідносин, правових доктрин, правової ідеології, правового менталітету [1, с. 148]. У вузькому значенні під правовою реальністю розуміються лише базисні правові реалії, по відношенню до яких усі інші правові явища є похідними. Тому під правовою реальністю у різних наукових школах прийнято розуміти правові норми (нормативізм), правовідносини, або ж «правові емоції» (психологічний напрям) [2, с. 79].

Незважаючи на те, що широке та вузьке розуміння правової дійсності є різними, не слід їх протиставити, оскільки загальна картина правової дійсності залежить від того, що саме взято за базисний (початковий) феномен. У зв'язку з цим С. Максимов пропонує інтегральну концепцію правової реальності як світу права, який конструюється із правових феноменів, впорядкованих в залежності від відношення до базисного феномена, як до «першореальності» права [1, с. 148].

На нашу думку, категорія «правова реальність» характеризує складний багатогранний феномен суспільної реальності, який являє собою єдність суб'єктивного (внутрішнього) та об'єктивного (зовнішнього) аспектів буття права і складається із фундаментальних правових сутностей та інших похідних від них правових явищ, що об'єктивно існують у полі правової матерії та здійснюють постійний вплив на учасників суспільних відносин.

Правова реальність є особливим різновидом життя суспільства, складається зі всієї сукупності реально існуючих юридичних явищ — як первинних, так і похідних, позитивних і негативних, та позначає особливу сферу буття права [3, с. 118]. Вона включає статику та динаміку права, відображає не лише інституційні форми, але й інші реальні прояви права, а також характеризує його дію на суспільні відносини. Правова реальність тісно пов'язана з економічною, політичною, культурною стороною життя суспільства, відо-

бражає специфіку його правового розвитку, накопичені духовні цінності, рівень культури тощо. Вона характеризує ідеальність буття права, тобто таке право, яким воно має бути в ідеалі та знаходить свій вираз в наукових ідеях, теоріях, доктрині, у людських діях і відносинах, тобто в різних проявах дійсності права, а не лише у вигляді інститутів та норм. Окрім того правова реальність нерозривно пов'язана з людською свідомістю, психологією і виступає способом суб'єктивного осмислення правового життя [1, с. 147].

Таким чином, правова реальність охоплює увесь існуючий комплекс правових явищ, як суб'єктивних, так і об'єктивних, які здійснюють вплив на суспільне життя і складають її зміст. Окрім того правова реальність включає в себе також процеси формування, систематизації, ідеологічного обґрунтування і реалізації права. Правова реальність при цьому виступає як світ цивілізованих відносин між учасниками суспільних відносин, які керуються нормами права. Вона виявляється у двох основних формах — об'єктивній і суб'єктивній. У першому випадку це — правові відносини та соціальні інститути, а також організації, обслуговуючі їх, а в другому — сфера правосвідомості з її цінностями та уявленнями про правову поведінку [4, с. 236].

Концепція правової реальності визначається образом права, його відображенням у людській правосвідомості. Тому вона складається із взаємодії теорій різного рівня, правової ідеології; нормативних документів, що належать до різних рівнів правового регулювання; буденного досвіду, що має справу з проявами правового життя — правопорушеннями, практикою дотримання прав людини і угод, і надає можливість будувати гіпотези, версії, і відчувати, що подане в них сталося і відбувається насправді [1, с. 149].

Правова реальність є складною багаторівневою системою, структура якої зумовлена співвідношенням природного і позитивного права, а також формами їх здійснення, до яких відносяться рівні: ідея права, нормативно-правовий акт та правове життя. Кожен структурний рівень правової реальності, у свою чергу, має власну системну будову та конструюється із множини правових феноменів, які реально існують у суспільстві і здійснюють вплив на учасників суспільних відносин.

Ідея права є тим вихідним рівнем правової реальності, в якому зосереджується уся істинність права як такого. Ідея права являє собою найбільш узагальнений, абстрактний вираз сутності права, його ідеальність, тобто право таке, яким воно повинно бути. До цього рівня можливо віднести такі елементи як: природне право, принципи права, правові цінності, теорію права, правову доктрину, праворозуміння, правову ідеологію, правову культуру, правове виховання, єдність прав та обов'язків учасників правовідносин. Саме на цьому рівні правової реальності продукуються такі основоположні засади права як свобода, рівність та справедливість, які одночасно є його характерними ознаками, цінностями та втіленням основних прав і свобод людини.

Передумови людської свободи, рівності та справедливості складають логічний мінімум права у правовій реальності суспільства. Право при цьому виступає своєрідною мірою свободи і рівності людей, встановленою державою таким чином, щоб свобода одного не обмежувала свободи іншого. Свобода полягає у можливості чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності [5, с. 61]. Свобода є фундаментальною характеристикою людського існування, оскільки свобода — це не те, чим володіють люди, а те, чим вони є за своєю суттю. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє буття і керувати ним та безпосередньо пов'язана з відчуттям залежності, відчуження та відповідальності [5, с. 66].

Категорія «свобода» близька до поняття «право» в суб'єктивному розумінні, однак останнє має на увазі наявність більш чи менш чіткого механізму для реалізації і зазвичай відповідного обов'язку держави чи іншого суб'єкта здійснити яку-небудь дію (наприклад, надати роботу у випадку права на працю). У такому випадку свобода (як і право в суб'єктивному розумінні) — це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин. Вона (свобода) є протилежною обов'язку, який є мірою належної поведінки суб'єкта суспільних відносин. З іншого боку, юридична свобода не має чіткого механізму реалізації, вона кореспондується із відповідальністю стримуватися від здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу дій [6, с. 248].

Абсолютної свободи досягти не можна, але можливо бути вільним у тій мірі, у якій вільні інші учасники суспільних відносин. Тому у праві свобода трансформується в суб'єктивні права, яким відповідають обов'язки, що їх обмежують. Право вимірює та оформляє свободу у людських відносинах, свободу індивіда. Свобода є невіддільною від справедливості та становить її підставу. Свобода завжди є обмеженою конкретними рамками, які не допускають зловживання нею. Це своєрідна рівність у свободі. Свобода як принцип означає, що право виступає як міра свободи — політичної, економічної, ідеологічної. Принцип

свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави і приватних осіб тощо [7, с. 19].

Ідея правової свободи як відповідної норми суспільних відносин та ідеалу суспільного устрою лежить в основі юридичної рівності. Свобода характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, способів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин вчинення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки. Право на свободу є невідчужуваним, невід'ємним правом кожної людини. Справедливість входить у саме поняття права. Право завжди є справедливим та водночас є носієм справедливості.

Право як форма суспільних відносин, побудованих на принципах юридичної рівності, не передбачає буквальної рівності між учасниками суспільних відносин, воно лише формалізує, впорядковує ці відносини на засадах єдиного підходу. Принцип юридичної рівності суб'єктів правовідносин має на увазі, що набуті ними реальні права завдяки нормам права і правовому порядку набувають рівності. Визнання різних індивідумів формально рівними означає визнання їх рівної правоздатності, набутих тих або інших прав на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, однак це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо [7, с. 20].

Рівність у праві розглядається лише як формально юридична рівність, тобто рівність можливостей. Фактично різні люди зрівняні єдиною мірою. Формальна рівність і фактична рівність різняться між собою. Так, формальна рівність не залежить від індивідуальних особливостей суб'єкта і тому носить формальний характер. Адже право не може стерти відмінностей між індивідами, воно покликане, тільки упорядкувати відносини між ними, звести їх до єдиної підстави. Право — це не «рівний масштаб, вживаний до нерівних людей», а вживання рівного мірила, яке завжди дає нерівний результат, індивідуалізація абстрактних норм у відповідність з конкретними життєвими ситуаціями, завжди неоднаковими» [8, с. 5]. Принцип формальної рівності, покладено в основу розуміння права як особливої форми суспільних відносин. Право виступає формою суспільних відносин незалежних суб'єктів, які підпорядковують свою поведінку нормам права. Незалежність цих суб'єктів і одночасно їх підпорядкованість єдиній формі визначають форму вираження свободи. Свобода без рівності — це свавілля, тиранія, насилля; рівність без свободи — рабство та приниження людей [9, с. 12]. Скрізь, де реально діє принцип формальної рівності, існує право, а де існує право — там є принцип рівності [9, с. 19].

Рівність як елемент правового регулювання суспільної поведінки є засобом нормування стосунків свободи у формі загальноприйнятих заходів дозволів і заборон у конкретних діях та вчинках. Суть юридичної рівності полягає в тому, що для тих, хто керується рівною мірою право визначає сферу, межі, структуру свободи, яка завдяки офіційному визнанню набуває загальнозначущого справедливого характеру, гарантується і забезпечується захистом держави, стає суспільною реальністю [10, с. 45]. Право націлене на затвердження принципу еквівалентності у житті людей, рівної міри відповідальності за рівних умов, пріоритету договірного методу у взаєминах суб'єктів, змагальності та в інших юридичних категоріях того, що може розглядатися як справедливість або як вияв справедливості у правовій реальності [11, с. 72]. Право, як регулятор суспільних відносин збалансовує поведінку індивідів у суспільстві, а юридична рівність служить певним правовим «регулювальником» такої поведінки. Юридична рівність, як і саме право, з точки зору його об'єктивності існує у полі правової реальності незалежно від волі та свідомості людей. Оскільки право є об'єктивно існуючою дійсністю, то і юридична рівність реально існує у праві, а відповідно юридична рівність — це також правова реальність [11, с. 70].

Не існує чіткого визначення «справедливості», яке було б загальнообов'язковим та універсальним для всіх. На наш погляд, найвдалішим у цьому сенсі є розуміння справедливості як уявлення про належне, що містить вимогу про відповідність діянню та відплати за нього [12, с. 6]. Таке визначення є певною абстракцією усіх спроб пояснити поняття «справедливість» і, безперечно, претендує на роль найширшого і найзагальнішого визначення цієї категорії. Справедливість означає, що право виступає як міра справедливості, як морально-правова міра вкладеного та отриманого в усіх сферах правової реальності суспільства.

Принцип справедливості містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (їх груп) у житті суспільства та їх соціальним становищем, між їх правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їх суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ та конкретизується у принципі рівності [13, с. 224]. Спра-

справедливість віддзеркалює суспільні реалії того чи іншого суспільства, рівень його культури, правової реальності. Справедливість є своєрідним індикатором, який дає нам уявлення про відповідність моделі соціальної та правової держави її реальному стану у суспільстві. Це самооцінка права з одного боку, та правова оцінка всього несправедливого з іншого. Вона визначає рівновагу, як у суспільстві, так і в самому праві. Справедливість відповідає такому стану реальності у суспільстві, при якому інтереси індивідів та їх груп збалансовані і направлені на формування загальних об'єктивних потреб, сприяючих виникненню правових відносин. Юридична рівність не може перечити ідеям справедливості і переслідує такі ж цілі, відповідно ґрунтується на справедливості.

Таким чином, право є ідеальною реальністю відносин між людьми. Право знаходить вираз в ментальних установках, ідеях і теоріях, у формі знаково-символічних норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності, зокрема у таких основоположних якісних характеристиках права як свобода, рівність та справедливість. Свободою і справедливістю забезпечується рівність, свобода визначається рівною мірою і справедливістю, а справедливість характеризується свободою та єдиною рівною мірою. Свобода, рівність і справедливість є взаємопов'язаними якісними характеристиками права, його цінностями та втіленням основних прав і свобод людини у правовій реальності суспільства. Наслідком відступу від єдності цих основоположних характеристик права виступає відповідальність — рівна і єдина для всіх учасників суспільних відносин.

Використані джерела:

1. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [монография] / С.И. Максимов. — Харьков: Право, 2002. — 328 с.
2. Манилова И.П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И.П. Манилова. — Екатеринбург: УГЮА, 1996. — 352 с.
3. Остроумов Г.С. Правовое осознание действительности / Г.С. Остроумов. — М.: Наука, 1969. — 175 с.
4. Бачинин В.А. Социология / В.А. Бачинин. — Харьков: Консум, 2003. — 576 с.
5. Сафрански Р. Вольные вариации на тему свободы / Р. Сарански // Позиции современной философии. Вып. 3. Современная философия в Германии. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. — С. 57-66.
6. Большой юридический словарь / [под ред. А.Я. Сухарева]. — [3-е изд., доп. и перераб.]. — М.: ИНФРА-М, 2007. — 858 с.
7. Нерсисянц В.С. Философия права: [учебник] / В.С. Нерсисянц. — М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — 652 с.
8. Лейст О.Э. Три концепции права / О.Э. Лейст // Советское государство и право. — 1991. — № 12. — С. 3-11.
9. Мадисон В. Право и власть: человек в правовом поле (к методологическим проблемам философии частного права) / В. Мадисон // Право України. — 1999. — № 11. — С. 11-16.
10. Лившиц Р.З. Современная теория права. Краткий очерк / Р.З. Лившиц. — М.: ИГПАН, 1992. — 92 с.
11. Алексеев С.С. Избранное. Догма права / С.С. Алексеев. — М.: «Статут», 2003. — 480 с.
12. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині / О. Головченко // Віче. — 2012. — № 20. — С. 5-7.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун; [пер. з рос.]. — Харків: Консум, 2006. — 656 с.

Карпичков В. О. Свобода, рівність і справедливість як суспільно-правова реальність.

Досліджено такі засади правової реальності як свобода, рівність та справедливість, які одночасно є його характерними ознаками, цінностями та втіленням основних прав і свобод людини. Передумови людської свободи, рівності та справедливості складають логічний мінімум права і правової реальності в цілому.

Ключові слова: свобода, рівність, справедливість, правова реальність.

Карпичков В. А. Свобода, равенство и справедливость, как общественно-правовая реальность.

Исследованы такие начала правовой реальности как свобода, равенство и справедливость, которые одновременно являются его характерными признаками, ценностями и воплощением основных прав и свобод человека. Предпосылки человеческой свободы, равенства и справедливости составляют логический минимум права и правовой реальности в целом.

Ключевые слова: свобода, равенство, справедливость, правовая реальность.

Karpichkov V. Freedom, equality and justice, as publicly legal reality.

Investigational such beginnings of legal reality as freedom, equality and justice, which simultaneously are him by characteristic signs, values and embodiment of basic rights and freedoms of man. Pre-conditions of human freedom, equality and justice, make logical a minimum of right and legal reality on the whole.

Key words: freedom, equality, justice, legal reality.

Рекомендовано до друку кафедрою теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка.